

The Development of Gender Affiliation of Deverbatives Ending on -ež

Action nouns derived from verbs with the suffix -ež (*krádež, loupež*, etc.) used to be originally masculine in Czech (similarly as in other Slavonic languages). The derivatives have changed their declension affiliation and have merged into feminines in the course of centuries (similarly also in Slovak and Polish).

Keywords: language development, diachrony, Old Czech, Middle Czech, gender affiliation, word-formation, suffix, deverbatives

PhDr. Miloslava Vajdlová
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
Oddělení vývoje jazyka
Valentinská 1
116 46 Praha 1
vajdlova@ujc.cas.cz

VÝVOJ RODOVÉ PŘÍSLUŠNOSTI DEVERBATIV NA -EŽ

MILOSLAVA VAJDLOVÁ

Při lexikografickém zpracování historické slovní zásoby češtiny je povinnou součástí heslové stati uvedení náležitě formy zpracovávaného lexému k určitému datu,¹ u slov ohebných též určení slovnědruhové a morfolo- gické charakteristiky analyzované lexikální jednotky, a to včetně jejich vývoje ve sledovaném, popisovaném období. Stanovení těchto údajů je v řadě případů vzhledem k omezenému množství a charakteru dochovaných historických písemných pramenů, z nichž některé uvádějí lexémy jen v jejich základním, slovníkovém tvaru nebo ve tvarech neumožňujících jednoznačné určení formy lexikální jednotky, značně problematické. Další problémy přináší též neustálený, v průběhu času se vyvíjející způsob zápisu českých hlásek latinkou, nespolehlivé značení kvantity i absence slovníkářova povědomí o dobovém stavu a způsobu užívání jazyka v jeho historických fázích existence. Zároveň je vždy nezbytné vyhodnotit, zda případné inovace vyskytnuvší se v dobových prame- nech jsou pouhými individuálními odchylkami od náležitého stavu, popř. písarskými chybami, nebo zda se jedná o projev vývojových tendencí, které je nutné při slovníkovém zpracování zohlednit a ve struktuře vznikajícího hesla náležitě zachytit. V takovýchto případech při rozhodování mnohdy napomáhá porovnání sledovaného jevu v různých vývojových stadiích jazyka.

1. Specifický problém při lexikografickém zpracování staročeského lexika, zachyceného v slovníkových příručkách Staročeský slovník (dále jen StčS) a Elektronický slovník staré češtiny (dále ESSČ), i při anotaci české slovní zá- soby z období humanismu a baroka, jež je při neexistenci slovníku mapujícího lexikum tohoto období shromažďována v jeho předstupni a předpokládané materiálové základně Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny (dále LDHBC), představují substantiva, která jsou v nové češtině rodu ženského a skloňují se podle nehistorického, nekmenového deklinačního typu *píseň*. Ten se zformoval až během přerodu kmenového systému českých substantiv na systém rodový, ale jeho počátky lze vysledovat již v době staročeské.

1.1 Feminína, která k tomuto vzoru v současnosti přísluší, byla ve starších fázích češtiny různého rodu, patřila k různým deklinačním typům a k typu *píseň* přešla v různých obdobích. U některých jmen/skupin jmen byl jejich přechod k novému deklinačnímu typu provázen i změnou formy, sr. stč. *básn*, *piesn*; *žen*; *san*; *púčšě*, *věžě* – nč. *báseň*, *píseň*; *žeň*; *saň*; *poušť*, *věž*

/1/ V novodobé české lexikografické tradici byl za tento mezník zvolen v případě staročeské slovní zásoby rok 1300, v případě středněčeského lexika, zahrnujícího slovní zásobu z období humanismu a baroka, rok 1500.

aj.). Typické pro tato substantiva je skutečnost, že se často jedná o jména odvozená neproduktivními či periferně se uplatňujícími, a tudíž z hlediska dobových uživatelů již obtížně identifikovatelnými sufixy (např. *-sně/-zně*, *-ež*, *-jv*) – nezřetelnost slovotvorné formy zastírá slovotvorný význam, a v důsledku toho posléze i rodové a deklinační zařazení jmen, takže tato substantiva jsou náchylnější ke změnám než jiné, slovotvorně průhlednější a v slovotvorném i lexikálním subsystému češtiny lépe ukotvené lexikální jednotky.

1. 2 Přestože jsou základ procesu utváření deklinačního typu *píseň* a jeho podstata stručně a výstižně popsány ve všech existujících historických mluvnicích češtiny (srov. Gebauer 1896: 216–217; Vážný 1964: 19 a 54–55; Šlosar 1986: 161–162), nepostačují tyto základní, ale dosti kusé a výhradně gramaticky orientované údaje pro určení rodu, skloňovacího typu a základních slovníkových podob lexémů při jejich zpracování v diachronně zaměřených lexikografických příručkách. Pro potřeby diachronní lexikografie je proto žádoucí věnovat bližší pozornost jak celkovému procesu formování nového skloňovacího typu,² tak jednotlivým skupinám podstatných jmen, jež se na jeho konstituování podílejí,³ abychom dosáhli co nejpřesnějšího výsledného lexikografického popisu příslušných lexémů.

2. Jednou ze skupin jmen, na jejichž základě se nový nekmenový deklinační typ *píseň* utváří, je nepočetný soubor deverbativ odvozených pomocí přípony *-ež*.⁴ Pro svoji perifernost doposud zůstával stranou pozornosti jak slovotvorně, tak lexikologicky orientované diachronně zaměřené odborné literatury, v důsledku čehož lexikografické zpracování jednotlivých lexémů probíhalo izolovaně bez znalosti systémových souvislostí a nezdědka nenáležitě díky vlivu novočeského stavu. Slovotvorný vývoj těchto substantiv ve staré a střední češtině popsal Šimek (viz zde s. 8–17), my se v našem příspěvku hodláme věnovat otázce rodové a deklinační příslušnosti těchto jmen v jednotlivých historických obdobích češtiny za účelem standardizace jejich lexikografického popisu ve slovnících staré a výhledově i střední češtiny.

3. Ve staročeském období existovala deverbativa *krádež*, *krádež*, (u) *krazení*; *co bylo ukradeno, ukradená věc*, *kúpež*, *koupě*, *zakoupení*, *lúpež*, *lou-*

/2/ O to jsme se pokusili v příspěvku O formování nekmenového deklinačního typu *píseň* (se zaměřením na období staro- a středněčeské), srov. Vajdllová 2012.

/3/ Podrobné pojednání bylo zatím věnováno *ja*-kmenovým femininům s nom./akuz. sg. *-ě/0*, srov. Vajdllová 2013.

/4/ Slovnědruhou příslušností motivujících lexémů a z ní vyplývajících významy dějovými a rezultativními se deverbativa na *-ež* kategoriálně odlišují od další, ještě méně početné a ve všech obdobích češtiny i méně frekventované skupiny derivátů tvořených týmž sufixem, od deadjektivních kolektiv *drůbež* a *mládež*. – V lexikálním materiálu shromážděném pro potřeby Příručního slovníku jazyka českého se dále vyskytuje i denominativní apelativní místní jméno *střítež*, *mokré, bažinaté místo s hojným výskytem vlhkomilných rostlin, např. rákosí, sítin ap.*, v předchozích obdobích doložené pouze jako proprium *Třietěž*, pozd. *Střietěž*, téhož významu. – Významy lexémů uvádíme v jednoduchých uvozovkách, jednotlivé významy oddělujeme středníkem.

pež, (u)loupení; ,loupež, lup, co bylo uloupeno‘, *mietěž*⁵, změt, zmatek‘, *plá-tež*, platba, placení; ,poplatek, dávka‘, *plétež*⁶, popletený, zmatený výklad‘, *zmietěž*, změt, zmatek‘, *ztratež*, ztráta‘ a složenina *svatokrádež*.⁷

3.1 S výjimkou lexémů *krádež*, *lúpež* a *svatokrádež* se tyto odvozeniny užívají ojediněle (*plétež*) nebo zřídka⁸ (*kúpež*, *mietěž*, *plátež*, *zmietěž*, *ztratež*), naopak substantiva *-krádež*, *lúpež* jsou jména dobře doložená, vyskytující se v pramenech nejrozličnějších typů a žánrů a patřící k centrální vrstvě slovní zásoby (nejen) staré češtiny.⁹

3.2 Deverbální derivace sufixem *-ež* je procesem všeslovanským a vzniklé odvozeniny jsou rodu mužského. Svědčí o tom jak jediné doložené staroslověnské substantivum tohoto slovtvorného typu *матежъ* (srov. SJS, s. v.), tak rod derivátů v řadě slovanských jazyků, sr. rus. *долбѣжъ*, *кутѣжъ*, *правѣжъ*, *свербѣжъ*, ukr. *краді́ж*, *платі́ж*, *свербі́ж*, *паді́ж*, *круті́ж*, bul. *вървѣжъ*, *зърмѣжъ*, *палѣжъ*, *спроѣжъ*, slovin. *čudež*, *stradež*, *lajež*, *dremež*, *tepež* aj. – všechna tato jména jsou maskulina.

3.3 Také příslušné staročeské lexikální jednotky primárně náležejí k mužskému rodu: *přestaň i všeho krádežě* OtcB 24a *furtis*; *vzveseli se já nad mluvú tvú, jako jenž nalézá lúpež mnohý* ŽaltWittb 118,162 *spolia*; *aby nebyl mietěž v lidě* DivKlemC 360; *na 10 let nebyl naříkán o žádný plátež* NaučBrn 285; *bludóm a plétežóm překaziti* ČelDod 27; *o ten stráž k Ondrovi ... hleděli jsú* NaučBrn 131 (1493); *mordové a lúpežové, svatokrádežové i jiné ... ohavné věci* AktaKost 31a.

3.4 V případě řídky doložených substantiv *kúpež* a *zmietěž* kontexty jejich výskytu neumožňují jednoznačné určení rodu (sr.: *lepšit jest zisk její [moudrosti] nad kúpež stříbra i zlata* EvOl Pr 3,14 *negotiatione; simonia, kúpěž*¹⁰ *nebo prodanie posvátného* Slov KapPraž A LXXIII 5 306a, 14. st.; *opět druhdy v písmě zmietěž jest a spletenie* ŽidSpráv 33; *o tom nás zpraviti nemohli [Rokycana a kněží], ale v zmíteži nechali* AktaBratr 1,358b), s ohledem na rodovou příslušnost ostatních staročeských deverbativ na *-ež* včetně příbuz-

/5/ GbSlov uvádí jako *mětež*.

/6/ StČS uvádí jako *pletež*, ve prospěch dlouhého kořeného vokálu ale svědčí lexikální materiál z následujícího období středněčeského. Více k otázce kvantity kořeně samohlásky Šimek (2016: pozn. č. 5).

/7/ Ojediněle byla přípona *-ež* použita i k tvorbě jména činitelského: v traktátu Poslání Hradeckým, Orebským a Pardubským z. 1469 je doložena půvabná slovní hříčka *lapež* iniciovaná slovem *papež* (Jungmann pramen charakterizuje slovy „jest to napomenutí k pokání od některého pikarda, neboť tam papeže lapežem nazývá“; Jungmann 1849: 102). Lexém posloužil k posměšnému a hanlivému označení vrchního představitele církve a v závislosti na jmenném rodu substantiva *papež* je i on rodu mužského. Vzhledem k aktuálnosti a perifernosti užití sufixu *-ež* v tomto slovtvorném významu a s ohledem na neexistenci dalších pramenů užívajících výraz *lapež* ponecháváme nadále tento význam sufixu i samotný lexém *lapež* stranou pozornosti.

/8/ Ve shodě s praxí StČS tak označujeme doložení 2–5 doklady.

/9/ K pojetí centra a periferie ve slovní zásobě srov. Němec (1976); k perifernímu postavení přípony *-ež* v historických fázích jazyka Šimek (zde s. 8–17), v nové češtině Daneš (1967, s. 489), Jelínek (1967, s. 618).

/10/ V prameni zapsáno s nadbytečnou jotací.

ného lexému *mietez* a s přihlédnutím k rodu těchto derivátů ve slovanských jazycích i tato substantiva hodnotíme, popř. pro potřeby diachronního slovníku klasifikujeme jako podstatná jména rodu mužského.

3.5 U hojně užívaných jmen *krádež*, *lúpež*, *svatokrádež* se od 2. poloviny 14. století pozvolna objevují doklady, v nichž se lexém vyskytuje v rodě ženském: *ale tento tolikú krádež činí, kolikú potřebným a chudým potřebu ... zadržije* JeronM 16b. Převážná část staročeských femininních dokladů pochází až ze století patnáctého: *když se tajiše nedvěd ..., aby některakú lúpež sežral* Čtver 72b *predam; ukradl jest pro svú lúpež* GlosSed 198b *rapinis; a byla by [to] svatokrádež* KorMan 21a; *pro krádež, která jsú učinili spolusúsedu* ArchČ 18,89 (1498).

3.6 Celkový počet výskytů deverbativ na -ež užitých ve staré češtině v ženském rodě není příliš vysoký, u všech substantiv jednoznačně převažuje užívání v rodě mužském.

Lexém	Celkem dokladů	M.	F.
-krádež	121	90	11
kúpež	2	0	0
lúpež	241	233	8
-mietež	3	1	0
plátež	4	1	0
plétež	1	1	0
ztrátež	3	2	0

Tabulka 1. Rodová příslušnost deverbativ na -ež ve staré češtině

4. Ke změně dochází v době střední. Z období staročeského se do ní nedochovala substantiva *kúpež*, *ztrátež*, nově se ve slovní zásobě objevují pouze složeniny s již existujícími druhými komponenty *lidokrádež*, *svatoloupež*. Slovo-
tvorný typ se ještě více posouvá na periferii slovo-
tvorných procesů a výsledné deriváty na periferii subsystému slovní zásoby.

4.1 Nepříznakovým zůstává v době střední užívání v mužském rodě:¹¹ *věci ..., kteréž člověka v zatracenie pohřizuje: ... cizoložstva, smilstva, krádežové* HrubýOtc 351b; *nehledí [vojáci] nežli plundrování a loupežův* CestSvat 172; *vcházíte v kněžstvie netoliko skrze svatokupecstvie, ale divným mžežem neslychá-
ným* ČelDod 27 (z agendy jednoty bratrské, 1507); *o tom o pláteži více jest*

/11/ Středněčeské památky citujeme podle soupisu pramenů Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny (LDHBC).

postaveno na listu 126 Drn 43; nevypisovali bychom vašich splétežuov ČelDod 27; v tom zméteži vašem mnohý lid změten a zmámen jest tamtéž 27;

4.2 zároveň však narůstá počet exemplifikací rodu ženského. Femininní tvary se ve středněčeském období vyskytují i u okrajově doložených substantiv *-mítež, plátež, splétež*: *důmnění té krádeře*¹² *na mě vztahovali TrestDiviš 102 (1693); s velikou loupeží se zase odebral [král Vladislav z Čech do Polska] MünstrKosm 525a; aby úředníkom plátež daremná nebyla Drn 52; Slováci a někteří Moravané škodnou spletež v literách z, s činí BlahGramHJ 147; jest veliká zmítež v té německé minci mezi lidmi ArchČ 12,70 (1523).*

4.3 Řídce doložené lexémy *-mítež, plátež, splétež*, nacházející se na periferii subsystému dobové slovní zásoby, užívají převážně autoři z moravské jazykové oblasti. Některé z těchto lexikálních jednotek se v době střední vyskytují pouze v památkách určitého žánru (subst. *plátež* v právnické literatuře) nebo jsou vázány na omezený okruh uživatelů (lexémy *mítež, splétež* na produkci autorů z okruhu jednoty bratrské).

4.4 Souhrnný přehled výskytů obou rodů vychází z doposud shromážděného materiálu LDHBČ:¹³

Lexém	Celkem dokladů	M.	F.
<i>-krádež</i>	118	36	27
<i>-loupež</i>	89	40	22
<i>-mítež</i>	4	3	1
<i>plátež</i>	5	1	1
<i>splétež</i>	5	1	2

Tabulka 2. Rodová příslušnost deverbativ na *-ež* ve střední češtině

5. Kolísání substantiv mezi oběma rody zřejmě nebylo dobovými uživateli vnímáno jako nepatřičné, neboť není nikterak výjimečné, že lexém se v jednom, a to i jazykově velmi kvalitním prameni, resp. v díle jednoho autora vyskytuje v obou rodech. Doklady takového rodové nevyhraněnosti nalézáme jak v lexikálním materiálu staročeském (*protož krádež má vždy měřena a vážena býti božským panováním tamtéž 86a; krádež věrnú chválí GlosSed 89b furtum – ukrásti krádežem tamtéž 215a rapina*), tak středněčeském (*pro tu učiněnou krádež HrubýOtc 335b – toho tajného krádeže ... styděl sem se oznámiti tamtéž 335b; o tom o plá-*

/12/ Ke změně ž > ř Gebauer (1894: 517).

/13/ Projekt doposud nebyl ukončen, uváděné výsledky tudíž nemusejí mít definitivní platnost.

teži více jest postaveno na listu 126 Drn 43 – aby úředníkom plátež daremná nebyla tamtéž 52).

Povědomí o původním rodu lexémů je ale stále živé, primární rodovou příslušnost jmen si uvědomují minimálně soudobí teoretici českého jazyka – Jan Blahoslav ve své Gramatice české konstatuje: *z srdce pocházejí smilstva, krádeže* [Mt 15,19], mělo se říci *krádežové* BlahGramE 243a.

6. Deverbativa na -ež končí na měkkou souhlásku, primárně tudíž náležela k mužským *jo*-kmenům.

6.1 Ty mají řadu tvarů společných s ženskými *ja*-kmeny, přecházejí-li tedy sledovaná deverbativa na -ež k femininům, teoreticky bychom předpokládali, že přijmou skloňování podle *ja*-kmenové deklinace. Na překážku by nebylo ani konsonantické zakončení jmen, neboť řada *ja*-kmenových feminin má alternativní tvary nom./akuz. sg. -ě/0 (sr. stč. *hrázě/hráz*, *pláně/pláň*, *púšče/púšč*, *postele/postel*, *záře/zář* aj.). Nečetné ženské *ja*-kmenové tvary se u substantiv na -ež v období staročeském opravdu vyskytují (*a budú lúpežě těm, jízto sú jemu slúžili* BiblOl Zch 2,9 *praedae*), častější však jsou tvary podle ženské deklinace *i*-kmenové: *budú lúpeži* BiblDrážď Zch 2,9; *bázeň, jíž se kdo bojí ... jako zloděj krádeži pro oběšení* HusProv B2a; *z srdce ... pocházejí ... smilstva, krádeži, křivá svědectvie* HusDcerkaH 216b. Předpokládáme, že se zde uplatnil vliv dějových *i*-kmenových feminin odvozených sufixem *-jě* a končících shodně na -ež, -ěž (typ *lež*, *přísěž*, *spřěž*).

6.2 Až v průběhu doby středněčeské se v případech, kdy se deverbativa na -ež užívají v ženském rodě, ustaluje jejich skloňování podle deklinace *ja*-kmenové: *důmnění té krádeže* TrestDiviš 102; *byl ... ozdobený ... loupežemi tureckými* TeigeMíst 1/1, 91 (1558); *z zpléteže té vyjiti* LukOtáz Olb. Tvary ženské *i*-kmenové deklinace již doloženy nejsou. Příslušná feminina se tak pod vlivem svého nevolalického měkkého zakončení přiřazují k novému hybridnímu, nekmenovému deklinačnímu typu *píseň*.

6.3 Přechod sledovaných jmen ke vzoru *píseň* se završuje v následujícím období.¹⁴

7. Ze starších vývojových stadií do novější češtiny¹⁵ přecházejí již pouze lexémy *-krádež*, *-loupež*, *mítež* a *pletež*, přičemž okrajové a řidce doložené výrazy *mítež*¹⁶ a *pletež* novočeské slovníky opodstatněně neuvádějí.

/14/ Doklady viz níže v bodech 7.2.1, 7.4 a v poznámce č. 18.

/15/ Novější češtinou pracovně nazýváme období přibližně od r. 1780 do r. 1900, tj. mezidobí mezi češtinou barokní a současnou. Jako materiálové východisko jsme pro toto období použili lexikální materiál shromážděný při přípravě Příručního slovníku jazyka českého; prameny citujeme v souladu s územ kartotéky, v níž je tento materiál uložen.

/16/ Substantivum je doloženo v hláskových variantách *matež*, *métež*, *mětež*, z nichž první je utvořena od sekundárního infinitivu *másti* (původně stč. *miesti*, *matu*, k r. 1500 *místi*), druhou lze

7.1 Vzhledem k počtu dokladů, variantnosti lexému *mítež* a k pramenům, v nichž se substantiva *mítež* a *pletež* vyskytují,¹⁷ je nadmíru sporné, zda vůbec můžeme předpokládat nepřerušenou znalost a kontinuální užívání těchto lexikálních jednotek od doby staročeské až po novější češtinu; pravděpodobnější je, že se jedná o případ diskontinuity vývoje (k té více Nejedlý 2010) a že lexémy v předchozím období zanikly a nyní byly opětovně utvořeny, popř. stejně jako níže pojednané výrazy *črtež*, *hrabež* aj. (viz bod 7.3) byly přejaty z jiných slovanských jazyků.

7.2 Nově se v tomto období objevuje hned několik dříve nezaznamenaných lexikálních jednotek: *črtež* ‚kresba‘, *hrabež* ‚lup‘, *hradež* ‚ohrada, ohrazení‘, *skladež* ‚skládanka, skládačka, celek poskládaný z jednotlivých částí (?)‘, *verbež* ‚něco drobného (ryby, hmyz)‘, *havěť* ‚drobotina‘; ‚pakáž, sebranka‘.

7.2.1 Je-li celý slovotvorný typ deverbativ odvozených sufixem *-ež* v rámci české diachronní slovotvorby i v rámci kategorií dějových jmen a rezultatív periferní, pak se tyto lexémy pohybují na periférii periferie – z počtu jejich výskytů i z charakteru pramenů, v nichž byly užity, je zřejmé, že se jedná o účelově vytvořené či užité okazionalizmy, které se nikdy nerozšířily a nepronikly do běžné komunikace. Pomineme-li lexém *verbež* (k tomu níže bod 7.2.2), vyskytují se tato ojediněle či řídce doložená jména pouze v biblických překladech a v památkách odborného nebo vyššího uměleckého stylu, přičemž některé z nich (*hrabež*, *hradež*, *skladež*), stejně jako lexikální jednotky *mítež* a *pletež*, jsou užity i za účelem rytmizace či archaizace textu:¹⁸ *vysvětlení črteži levé na obrazu Berchtold–Presl*, O přir. rostlin I, 2, 16, 17 (1823); *hadové se smutnými barvami a klikatými črtežemi na hřbetě Svoboda*, Školka 141, 14 (1839); [Odysseus k Achillovi:] *Kdežto budou hrabež Argeiští bytovať, ty, Achille, ... zlatem ... naplníš svůj ... korábec* Vlčkovský: Homér, Illiada 143, 21 (1842); *vojníci jaří, jenž bažili nejvíc rozkotati hradež a smahem ohně zažící koráby tamtéž* 119, 16; [církev] *povinná nauku Páně co skladež a odkaz Páně bez proměny ... až do druhého příchodu Páně dochovati* Sušil, Pavel 2, 342, 26b (1870).

7.2.2 Ze skupiny nově doložených deverbativ se vymyká femininum *verbež*, kombinující v sobě obě existující onomaziologické kategorie jmen

vysvětlit jako derivát kořene s pokleslou jotací *ie > é* a třetí jako výsledek odvozovacího procesu prováděný krácením kořeného vokálu.

/17/ Forma *mátež* je doložena dvakrát, a to pouze v prvním českém překladu Homérova eposu Illiada, který pořídil kněz Jan Vlčkovský (vydáno 1842): *znám se i na mátež úspěšných klisen a skoky jízdné* Vlčkovský: Homér, Illiada 114, 22; *vřava, mátež, hlomoz, hurt tamtéž* 439a, 21. V obdobně exkluzivním textu, v Nebeského překladu Aischylova dramatu Eumenidy z r. 1862 se vyskytuje f. *métež*: *kdož zločinec ..., vše míchaje v métež bez práva* Nebeský: Aischylos, Eumenidy, 50, 7. Lexémy *métež* a *pletež* jako jediný použil František Sušil ve svých překladech Bible: *rozliční lidé rozličně pokřikovali a métež byla všeobecná a zmátečná hromada* Sušil, Skutky 229a, 29 (1869); *abyste nebyli žádnými métežemi a nesnadněními znepokojováni* Sušil, Pavel, 1, 141, 20a (1870); *kde zajisté ďábel pletež nervové se zmocnil, tu životní úkonové v nepořádek a zmatek přicházejí* Sušil, Matouš, 108b, 43 (1864).

/18/ Nepřekvapuje tedy, že se ani tato substantiva neobjeví v žádném novodobém slovníku češtiny.

odvozených sufixem -ež: lexém je jako jediný ze všech českých deverbativ odvozen od slovesa cizího původu (od německého slovesa *werben*), ale nemá význam dějový ani sekundárně rezultativní – stejně jako deadjektiva *drůbež*, *mládež* funguje od počátku své existence jako kolektivum v širším slova smyslu: [pruský hejtman si stěžuje:] *také jsem již hodný kus Čech prošel: ale o takové verbeži ještě se mi nezdálo, jako jsem našel tady V. Vlček*, Zlato 5, 143, 22 (1882); *to si nedovedou, milostpane, ani představit, jaká je to u nás dole verbež Čechy* T Dr. Ko. 29. 8. 1893. Výraz je užíván hojněji než ostatní nově doložené lexémy, nezaniká, ale přechází do nové češtiny a proniká i do slovníků současného jazyka.

7.3 Zaměříme-li se na původ lexémů, které se okrajově vyskytují v průběhu 19. století, musíme si s ohledem na dobu jejich užití a na povahu pramenů, v nichž byly použity, položit otázku, zda tyto výrazy opravdu byly nově utvořeny v rámci češtiny při vědomí existence stávajících deverbativ na -ež¹⁹ jako exkluzivní novotvary pro potřeby ozvláštňení vznikajících textů, nebo zda se jedná o nezdolně, příležitostně výpůjčky z jiných slovanských jazyků²⁰ přejaté za tímž účelem. Druhou možnost považujeme za přinejmenším stejně pravděpodobnou jako variantu domácí derivace.

7.4 Veškerá deverbativa odvozená sufixem -ež vyskytující se v novější češtině jsou rodu ženského a skloňují se převážně podle typu *píseň*: *Zdeněk přivínil ji [Gábinu] k srdci a dopustil se ještě jedné krádeže* Šmilovský, Na č. vz. 114, 23; *na sílu, kterouž máte z všeobecné loupeže* Stach, Starý veršovec 78, 6; *hadové s ... klikatými črtežemi na hřbetě* Svoboda, Školka 141, 14; *abyste nebyli ... mētežemi ... znepokojovali* Sušil, Pavel, 1, 141, 20a; *pleteže nervové se zmocnil* Sušil, Matouš, 108b, 43.

Jen zřídka zaznamenáme též tvary deklinace *i*-kmenové: *vysvětlení črteži levé* Berchtold–Presl, O přír. rostlin I, 2, 16, 17; *potrestav [Karel IV.] vsecky, kteří v loupežech a násilí sobě libovali* Slovník naučný 2 – Palacký, 512, 27 (1861).²¹

7.4.1 Pouze nejhojněji doložené substantivum *loupež* funguje převážně jako femininum, ale během celého 19. století se stále ještě relativně často²² užívá také v mužském rodě: *Němci [po bitvě na Moravském poli] mnoho kořisti a loupežů nabrali* Pabst, Kronika 3, 205, 7 (1814); *loupežové neřádní* Kolář, Slávy dcera, znělka 187, 10 (1832); *... z čehož pocházejí ... násilí, loupežové*

/19/ V úvahu zde připadají jen frekventovaná substantiva *krádež*, *loupež*, znalost ostatních staro- a středněčeských deverbativ nepovažujeme za pravděpodobnou.

/20/ Sr. pol. *grabież*, rus. *грабёж*, *мятеж*, *чертеж*, bul. *грабёж*, *градеж*, *чертеж*, srbch. *grabež*, *métež*.

/21/ U jmen *hrabež*, *hradež*, *skladež* rod ani deklinační příslušnost substantiv nelze na základě dokladů určit, příslušná jména jsou však jako feminina označena alespoň na excerpčních listcích.

/22/ V 18 případech z celkového počtu 192 dokladů. V 63 dokladech je substantivum naopak užito v rodě ženském.

Čelakovský, O městě, 5, 315, 14 (1838); *a co z takových loupežův máme?* Jirásek, Mezi proudy 3 (1891).

Již v předchozím středněčeském období lexém *loupež* vykazoval poněkud vyšší tendenci k zachování původního mužského rodu než přibližně stejně frekventované substantivum *krádež*, nicméně alespoň některá užití mužského rodu v novější češtině byla bezpochyby motivována vědomou stylizací autora a jeho snahou o exkluzivitu nebo rytmizaci textu, o dosažení rýmové shody či o archaizaci užitého jazyka; v případě kronik a jiných historicky orientovaných spisů se zřejmě uplatnil i vliv starších excerpovaných či adaptovaných pramenů užívajících lexém v mužském rodě.

8. Česká deverbativa odvozená příponou *-ež* byla původně stejně jako deriváty téhož slovtvorného typu v jiných slovanských jazycích substantivy rodu mužského. Během řady století však tato jména v češtině pozvolna mění svoji rodovou příslušnost a postupně přecházejí k ženskému rodu. Do období novočeského substantiva vstupují již jako nesporná feminina skloňovaná podle vzoru *píseň*.

8.1 Změna rodu byla pravděpodobně vyvolána či ovlivněna několika souběžně působícími faktory.

8.1.1 Shodnou tendenci k přechodu od rodu mužského k rodu ženskému (a většinou taktéž ke vzoru *píseň*) vykazují již od období staročeského četná další *i-* a *jo-*kmenová apelativní maskulina zakončená na netvrđý konsonant (sr. stč. *fermež*, *prdel* jen m., *faleš*, *křeč*, *moč*, *obruč*, *pleš*, *povodeň*, *stráž* m. i f. – střdč. *faleš*, *fermež*, *křeč*, *obruč*, *pleš*, *povodeň* m. i f., *moč* jen m., *prdel*, *stráž* jen f. – nč. *faleš*, *fermež*, *křeč*, *obruč*, *pleš*, *povodeň*, *prdel*, *stráž* jen f., *moč* m. i f.) a o něco později i vlastní jména místní typu *Boleslav*, *Chrudim* zakončená na retnici a *-č*.²³

8.1.2 Řídce doložená deadjektiva *drůbež*, *mládež*, odvozená stejným sufiksem, se po celou dobu své existence řadí k femininům,²⁴ sr. stč. *přikryl jest hory stien její a mládež jejie jako cedry božie* BiblLit Ps 79,11 *ramis*; střdč. *co se kaprů, štik a všelijaké drůbeže prodalo* JgSlov (VelHosp 195); *potom všed kupec k té mládeži, řekl k ní: ...* AlbínBaj 12.

8.1.3 V neposlední řadě byl rod sledovaných deverbativ zřejmě ovlivněn rodovou příslušností formálně blízkých až zdánlivě totožných jmen, deverbativních dějových feminin odvozených sufiksem *-je* a končících na stejný konsonant,²⁵ sr. *lež*, *otěž*, *přísež*, *spřež*, *zápřež* aj.

8.2 Není kvantitativně průkazné, že by tvary ženského rodu užívali ve svých dílech častěji autoři čeští, nebo moravští, takže nelze spolehlivě určit

/23/ Rod apelativu typu *moč* a proprií odvozených sufiksem *-je* dodnes kolísá v nářečích. – Podrobněji k vývoji proprií viz Gebauer 1896: 310n, ke změně rodu u obou typů maskulin Vajdlová 2014.

/24/ Je-li možné v dokladech jejich rod určit.

/25/ Jakkoliv tato původně patřila a některá z nich dosud patří k ženským *i-*kmenům.

ohnisko a centrum proběhnuvší změny. Nepřehlédnutelný je ale fakt, že od období humanismu až do doby novější se veškeré periferní lexémy tohoto slovo tvorného typu – ať již lexikální jednotky již existující, ale málo užívané a pozvolna zanikající, nebo výrazy nově se objevivší v české slovní zásobě – vyskytují především v památkách vzniklých na moravském území (v Knize drnovské, v zápisech jednoty bratrské) nebo v dílech autorů pocházejících z východní části Čech či z Moravy (jako byli Vlčkovský, Blahoslav, Sušil aj.). To svědčí v případech již existujících, pozvolna z užívání vycházejících substantiv o větší setrvačnosti lexika této oblasti oproti slovní zásobě centrálních Čech, v případech inovativně užitých nových lexémů o nesporné individuální kreativitu jejich autorů, celkově pak o větší variantnosti lexika užívaného v okrajových oblastech teritoria oproti území centrálnímu.

8.3 Změna rodu neproběhla u sledované skupiny deverbativ jen v českém jazykovém prostředí – se shodným vývojem rodové příslušnosti těchto jmen se setkáme i ve slovenštině a v polštině.

8.3.1 Tato skutečnost není nikterak překvapující, uvědomíme-li si, že slovenština byla ve svých starších vývojových fázích silně závislá na češtině, pokud jí přímo nebyla suplována. Při absenci překladu Bible do vernakulárního jazyka byl na Slovensku v liturgické praxi velmi dlouho užíván biblický překlad český, také v dalších oblastech a oborech česky psané texty nahrazovaly neexistující produkci v domácím jazyce. Tak tomu bylo po několik století, dokud se nezformoval spisovný slovenský jazyk schopný plnit všechny úkoly na něj kladené.²⁶

Češtinou obsahující množství slovakismů je psána i Žilinská kniha, významná slovenská jazyková a právní památka z 2. poloviny 15. století. Deverbativa na -ež, jež se v jejím textu vyskytují, jsou užitá v mužském rodě: *ktoz swuoy kradez nayde* ŽK 1473; *o kradez neb lupez, w niemz gest popaden* tamtéž. V mladších památkách slovenské provenience postupně přibývá dokladů ženského rodu, ve srovnání s češtinou se femininní tvary objevují později:²⁷ *v kostele se krades stal* Bojanovice 1539; *celi krag lúpežem wirabowali* VP 1764; *penize kostelni pokradl a tak se swatokradežem posskwrnil* Skalica 1641 E – *neyaku kradez vcziniti* Žilina 1554; *Daniel Czyzy mnohonasobnau kradež dobrowolne wiznal* Boca 1773; *lúpež morská* KS 1763; *sam swatokradeži se dopússtáss* KB 1756. V současné slovenštině jsou příslušná substantiva jen rodu ženského.²⁸

8.3.2 Známé a podrobně popsané je též vzájemné ovlivňování jiných dvou sousedících západoslovanských jazyků, češtiny a polštiny.²⁹ Vliv čes-

/26/ Srov. Československá vlastivěda (1936) aj.

/27/ Doklady byly převzaty z HSSJ.

/28/ Srov. KSSJ a SSSJ, s. v.

/29/ Za všechny práce věnované tomuto tématu jmenujme alespoň soubornou publikaci J. Siatkowského (1996).

kého jazyka na polštinu byl nejintenzivnější v 15. a 16. století a projevil se mj. v oblasti slovní zásoby a morfologie.

Z tohoto období také pocházejí nejstarší doklady polských deverbativ se zakončením na *-eż*. Původně tyto lexémy v polštině patřily buď k maskulinům, nebo byly obourodé, sr. *Słownik staropolski* s. v. *kradzież* (g. sg. *kradzieża* 1417 MacPam II, 348; ac. sg. m. a f. *kradzież* ...; l. sg. m. (o) *kradziežu* Sul 95; f. *kradzieży* Sul 11), *łupież* (d. sg. *łupiežu* MPKJ V 96; *łpyeże gronostayowe* Dział 42; *Wydan w łpyeżv* (war.: *vidan łpyeżv*) Is 59,15 1471 MPKJ 96); *Słownik polszczyzny* XVI wieku (*godził tam ... ná bogátą grabieź / Ná zdobycz niebogą y ná znaczną kradzieź* Klon-Wor 42) a lexikální materiál *Słownika języka polskiego* XVII i 1. polowy XVIII wieku (*łwi łupieź, którym tworzył piekielne napasty* Potocki, *Wojna rkp.*, s. 5; *Andrzej brat jego, który tej rubieży szczęściem ufeł* W. Pot., *Wojna Ch.* (rkp.) 1670, k. XVI.; *500 werst do rubieży* St. Niem. Pam. vyd. 1899, s. 305).

Změna rodové příslušnosti deverbativ na *-eż* není v polštině tak důsledná jako v češtině a slovenštině: v současném polském jazyce je většina derivátů rodu ženského (*grabieź, kradzież, łubieź, łupieź*², *łoupeż*; *łup*, co bylo *uloupeno*; *stahování z kůže*; *stažená zvířecí kůže*; *rubieź*), substantivum *łupieź*¹ s významy *łupy*; *kožní nemoc spočívající ve tvorbě lupů* je však rodu mužského.³⁰

8.3.3 Ke změně rodové příslušnosti deverbativ odvozených pomocí suffixu *-eż* tedy nedochází pouze v češtině, ale na celém západoslovanském území, naopak substantiva téhož slovtvorného typu si ve východo- a jihoslovanských jazycích i nadále zachovávají svůj původní mužský rod.

Vzhledem k tomu, že v období středověku a raného novověku byla nejrozvinutějším a nejemancipovanějším západoslovanským jazykem čeština, jež mj. aktivně ovlivňovala sousední, blízké příbuzné jazyky polštinu a slovenštinu na úrovni celé řady jazykových plánů, domníváme se, že se centrum změny rodové příslušnosti deverbativ na *-eż* nacházelo v Čechách a že to byl právě vliv češtiny, díky němuž se stejná změna realizovala i v polštině a slovenštině.

Tuto tezi podporuje i množství a stáří femininních tvarů/dokladů v jednotlivých západoslovanských jazycích (nejstarší z nich pocházejí z českého území) a rozsah provedené změny: šířila-li se tato z centra situovaného v české jazykové oblasti na Slovensko a do Polska, lze tímto způsobem vysvětlit, proč změna rodu nebyla v polštině, v periferní zasažené oblasti, provedena na rozdíl od češtiny a slovenštiny zcela, ale jen částečně – inovace se z centra na periferii šíří s jistým zpožděním a některé změny se v okrajových oblastech nerealizují nebo proběhnou v omezeném rozsahu. Ve slovenštině naopak změna rodu proběhla beze zbytku, neboť slovenská jazyková oblast byla po delší dobu pod silnějším a komplexnějším vlivem češtiny než oblast polská.

/30/ Morfologické charakteristiky a významy polských lexémů byly převzaty z následujících lexikografických zdrojů: *Słownik języka polskiego* (1978–1981), *Mały słownik języka polskiego* (1968) a Oliva (1994–1995).

9. Podrobná analýza českého lexikálního materiálu z období středověku, humanismu, baroka a 19. století a jeho vzájemná konfrontace přinesly nové poznatky lexikologicko-lexikografické (9.1), gramatické (9.2) i z oblasti kontaktní jazykovědy (9.3).

9.1 Při lexikografickém zpracování deverbativ na -ež je nutné příslušné lexémy ve slovníku staré češtiny zpracovávat jako maskulina s nečetnými sekundárními tvary ženské deklinace *i-* a *ja-*kmenové. Nevyhraněná deklinační příslušnost ženských tvarů koresponduje s faktem, že dosud nebyl konstituován deklinační typ *píseň*, přiklonila-li se tudíž sledovaná jména zakončená na měkkou souhlásku k ženskému rodu, kolísala mezi *i-* a *ja-*kmenovým skloňováním.

V době střední se sledovaná substantiva stávají obourodými, přičemž tvary mužského rodu kvantitativně stále mírně převažují, na první místo v heslovém záhlaví (i s ohledem na původ a primární rodovou příslušnost lexémů) tudíž patří maskulinní forma. V ženském rodě se v této době skloňují primárně podle vzoru *píseň*.

V novější češtině jsou veškerá deverbativa odvozená sufixem -ež rodu ženského a skloňují se podle vzoru *píseň*; u některých z nich jako pozůstatky historického stavu zřídka zaznamenáme též tvary deklinace *i-*kmenové, u substantiva *loupež* též archaické tvary rodu mužského.

9.2 Deverbativa odvozená za pomoci přípony -ež jsou jednou ze skupin podstatných jmen, jež během historického vývoje češtiny mění svoji příslušnost k původnímu deklinačnímu typu i rodovou charakteristiku a přecházejí k novému, nekmenovému deklinačnímu vzoru *píseň*. Jak je patrné z předložené analýzy, dochází k tomuto přechodu až relativně pozdě – na rozhraní doby barokní a novočeské, tudíž tato jména nepatří k substantivům, jež by se bezprostředně podílela na vzniku nového hybridního skloňovacího typu. Připojují se k němu až po jeho konstituování a díky frekventovaným, centrálně postaveným lexémům *krádež*, *loupež* posilují jeho pozici v systému českých deklinačních typů.

9.3 Změna rodové příslušnosti deverbativ na -ež v češtině iniciovala stejný proces i v dalších západoslovanských jazycích: v polštině a ve slovenštině. Ve slovenštině se stejně jako v češtině realizovala v plném rozsahu, v polštině zůstala nedovršená – v současném polském jazyce je většina derivátů rodu ženského, jen substantivum *łupież*¹ stále patří k maskulinům. Sledovaná změna proběhla pouze v západoslovanském areálu – východo- a jihoslovanská substantiva tohoto slovotvorného typu i nadále zachovávají svůj původní mužský rod.

Článek vznikl v rámci projektu Grantové agentury ČR č. 15-00987S Slovo-
tvorný vývoj deverbativních substantiv ve staré a střední češtině.

LITERATURA

- 1936 *Československá vlastivěda, řada II. Spisovný jazyk český a slovenský* (Praha: Sfinx)
- 1953 *Słownik staropolski* (Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich)
- 1956 *Słownik polszczyzny XVI wieku* (Warszawa – Wrocław: Instytut Badań Literackich PAN)
- 1968 *Mały Słownik języka polskiego* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe)
- 1978–1981 *Słownik języka polskiego, 1–3* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe)
- DANEŠ, František
1967 „Jména hromadná a jména jednotlivin“; in DANEŠ, František – DOKULIL, Miloš – KUCHAŘ, Jaroslav (reds.): *Tvoření slov v češtině, 2. Odvozování podstatných jmen* (Praha: Academia), s. 477–493
- ESSČ
2006– *Elektronický slovník staré češtiny*, verze dat 1.0.0 (Praha: oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.); <http://vokabular.ujc.cas.cz> [přístup 20. 10. 2016]
- EXCSTČS
Lexikální materiál oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR obsažený v základní lexikální kartotéce
- GEBAUER, Jan
1894 *Historická mluvnice jazyka českého, 1. Hláskosloví* (Praha – Vídeň: F. Tempský)
- 1896 *Historická mluvnice jazyka českého, 3. Tvarosloví, 1. Skloňování* (Praha – Vídeň: F. Tempský)
- GBSLOV
1903–1916 GEBAUER, Jan: *Slovník staročeský* (Praha: Unie)
- HSSJ 2
1992 *Historický slovník slovenského jazyka, 2* (Bratislava: Veda)
- HSSJ 5
2000 *Historický slovník slovenského jazyka, 5* (Bratislava: Veda)
- JELÍNEK, Milan
1967 „Jména dějová“; in DANEŠ, František – DOKULIL, Miloš – KUCHAŘ, Jaroslav (reds.): *Tvoření slov v češtině, 2. Odvozování podstatných jmen* (Praha: Academia), s. 562–653

JUNGMANN, Josef
1849 *Historie literatury české aneb Soustavný přehled spisů českých s krátkou historií národu, osvětlení,
jazyka* (Praha: F. Řivnáč)

KSSJ
1997 *Krátky slovník slovenského jazyka* (Bratislava: Veda)

LDHBČ
2012 NEJEDLÝ, Petr a kol.: *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*, verze dat 0.9.5.0
(Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.); <https://madla.ujc.cas.cz> [přístup 20. 10. 2016]

Lexikální materiál Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku; [http://www.rcin.org.pl/
publication/20029](http://www.rcin.org.pl/publication/20029) [přístup 15. 12. 2015]

MSS
1979 BĚLIČ, Jaromír – KAMIŠ, Adolf – KUČERA, Karel – KŘÍSTEK, Václav: *Malý staročeský slovník*
(Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

NEJEDLÝ, Petr
2010 „Slovní zásoba humanistické a barokní češtiny: mezi kontinuitou a diskontinuitou“;
in JANEČKOVÁ, Marie – ALEXOVÁ, Jarmila – POSPÍŠILOVÁ, Věra a kol.: *Slovesné baroko ve
středoevropském prostoru* (Praha: ARSCI), s. 105–117

NĚMEC, Igor
1976 „Vztah centrum – periferie v lexikálním vývoji“; *Naše řeč* 59, č. 3, s. 118–124

OLIVA, Karel
1994–1995 *Polsko-český slovník, 1–2* (Praha: Academia)

SIATKOWSKI, Janusz
1996 *Czesko-polskie kontakty językowe* (Warszawa: Energeia)

SJS
1973 *Slovník jazyka staroslověnského, 2* (Praha: Academia)

SSSJ
2006–2011 *Slovník súčasného slovenského jazyka, 1–2* (Bratislava: Veda)

STČS 1968
1968 *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk* (Praha: Academia)

STČS
1968–2008 *Staročeský slovník* (Praha: Academia)

ŠIMEK, Štěpán

2016 „Slovotvorný vývoj substantiv s příponou -ež ve staré a střední češtině“; *Bohemica Olomucensia* 8, č. 2, s. 8–17

ŠLOSAR, Dušan

1986 „Tvarosloví“; in LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav: *Historická mluvnice češtiny* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství), s. 129–246; „Slovotvorba“; ibidem, s. 251–340

TSC

1967 *Tvoření slov v češtině*, 2. *Odvozování podstatných jmen*. DANEŠ, František – DOKULIL, Miloš – KUCHAR, Jaroslav (reds.) (Praha: Academia)

VAJDLOVÁ, Miloslava

2012 „O formování nekmenového deklinačního typu *píseň* (se zaměřením na období staro- a středněčeské)“; in ČMEJRKOVÁ, Světlá – HOFFMANNOVÁ, Jana – KLÍMOVÁ, Jana (eds.): *Čeština v pohledu synchronním a diachronním* (Praha: Karolinum), s. 185–189

2013 „Ja-kmenová feminina s alternativním zakončením nom. sg. -ě/0 ve vztahu k deklinačnímu typu *píseň* (pohled vývojový)“, in *Lingvistika Praha 2013*; <http://lingvistikapraha.ff.cuni.cz/sbornik> [přístup 20. 10. 2016]

2014 *Formování a vývoj nekmenového deklinačního typu píseň* (Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy; nepublikované teze disertační práce)

VÁŽNÝ, Václav

1964 *Historická mluvnice česká*, 2. *Tvarosloví*, 1. *Skloňování* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)